

SALT DÁSTÚR JÍRLARÍ, BESIK JÍRÍ HÁM BALALAR QOSÍQLARÍ ARQALÍ OQÍWSHÍ-JASLARDÍ TÁRBIYALAWDÍN TARIYXÍY HÁM TEORIYALÍQ TIYKARLARÍ

Bekbosinova Lawra Yerbosinovna

Ájiniyaz atındağı Nókis MPI Muzıka tálimi hám kórkem óner 2-kurs magistrantı

Moyanov Íqlasbay Jiyenbaevich

ÓZMKÓMI NF «Xalıq dóretiwshiligi» kafedrası docenti, p.i.b.f.d (PhD)

ANNOTACIYA

Bul maqalada Qaraqalpaq xalqında eń kúshli hám tez rawajlangan nárse «xalıq awız eki dóretpeler» atadan-balağa milliy miyraslar, dástúrler, qosıqlar, ónerler shınjırma-shınjır jazıw, oqıw yaǵnıy sawatlı bolaman degenshe ushlasıp keldi. Bul ekinshi jaǵınan xalıqtıń óz milliyligine sadıq ekenliginen derek beredi. Milliy muzıkamız tez pát penen rawajlangan. Sonlıqtanda hár bir insan dúnyağa keler eken, ol milliy muzıka menen tárbiyalanıp, kamalğa keletuǵını haqqında sóz etilgen.

Gilt sózleri: milliy miyras, dástúr, muzıka, qosıq, óner, xalıq awız eki dóretpeler, baqsı, jıraw, qıssaxan, saz-sáwbet, xalıq awız eki poeziya.

Annotaciya: Bu maqolada Qoraqalpoq aholisida eng kuchli va tez rivojlangan narsa «xalıq og‘izaki ijodiyoti» otadan-bolaga milliy meroslar, an‘analar, ashulalar, hunarlar zanjirma-zanjir yozuv, o‘qish ya‘ni savodli bo‘laman degancha etip keldi. Bu ikkinchi tarafidan xalqning o‘zi milliyligiga sodiq ekanligidan manba beradi. Milliy musiqamiz tez sur‘atlar bilan rivojlangan. Binobarin har bitta inson dunyoga keler ekan, u milliy musiqa bilan tarbiyalanib, kamalga keladigani haqida so‘z etilgan.

Kalit so‘zlari: milliy meros, an‘ana, musiqa, qo‘shiq, hunar, xalq og‘iz ijodiyoti, baxshi, jirov, qissaxon, soz-suhbat, xalq og‘izaki poeziya.

Аннотация: В этой статье Самое сильное и быстро развивающееся у каракалпаков «устное народное творчество» дошло от отца к сыну по цепочке национальных достояний, традиций, песнопений, ремесел. Это, с другой стороны, дает источник того факта, что сам народ привержен своей национальности. Наша национальная музыка развивалась быстрыми темпами. Следовательно, было сказано, что по мере того, как каждый человек рождается, он воспитывается национальной музыкой и приходит к камалу.

Ключевые слова: национальное наследие, традиции, музыка, песня, ремесло, устное народное творчество, Бахши, жиров, сказитель, слово-беседа, устная народная поэзия.

Annotation: In this article, the most powerful and rapidly developing "oral folk art" among the Karakalpaks came from father to son along the chain of national treasures, traditions, chants, crafts. This, on the other hand, gives the source of the fact that the people themselves are committed to their nationality. Our national music has developed rapidly. Consequently, it was said that as each person is born, he is brought up by national music and comes to kamal.

Key words: national heritage, traditions, music, song, craft, oral folk art, Bakhshi, zhirov, storyteller, word-conversation, oral folk poetry.

Hár bir xalıqtıń uzaq ótmishi, shınlıqqa tolı dáwirleri, waqıyaları, maqsetke muwapıq rawajlanıwı muzıka menen sıbaylas. Erte dáwirlerden baslap-aq muzıka úzliksiz ráwishte xalıqtıń jasaw ómiri, zamannıń aǵımı menen tıǵız baylanısta. Qaysınday waqıyaǵa baylanıslı dóregen nama, xalıq namalarına aylanıp ketken. Sonlıqtan xalıq naması-degen atama kelip shıqqan. Sol erte dáwirde beri atalıp kiyatırǵan xalıq namalarında sazǵa uqıba bar insanlar dóretken. Biraq bul insanlardıń atları saqlanıp qalmaǵan. Sebebi shıǵarǵan namasın notaǵa túsirip qaldırǵanday, muzıka sawatı bar insannıń bolmawında. Eger sonday ilimli, bilimli jazba túrde qaldırǵanday yamasa evropa mámleketlerindegi ullı kompozitorlarday bizde de, sawatlı insan bolǵanda, nama avtorı menen shıǵarması saqlanıp qalǵan bolar ma edi.

Qaraqalpaq xalqında eń kúshli hám tez rawajlangan nárese «xalıq awız eki dóretpeler» atadan-balaǵa milliy miyraslar, dástúrler, qosıqlar, ónerler shınjırma-shınjır jazıw, oqıw yaǵnıy sawatlı bolaman degen she ushlasıp keldi. Bul ekinshi jaǵınan xalıqtıń óz milliyligine sadıq ekenliginen derek beredi. Milliy muzıkamız tez pát penen rawajlangan. Sonlıqtanda hár bir insan dúnyaǵa keler eken, ol milliy muzıka menen tárbiyalanıw, kamalǵa keletuǵını belgili. Sebebi milliy muzıkada tálim-tárbiyaǵa aqıl-sanaǵa, adamgershilikke baslap tárbiyalawshı aqıl-násiyat qosıqlar qatarları óz-ara tıǵız baylanısın tapqan. Shıǵıstıń atqlı ilimpazı Abu-Ali Ibn Sino óziniń «Kitabiy shıpa» miynetinde bala tárbiyasına ayrıqsha kwil awdarıp qızıqlı pikir aytadı» bóbektiń tilegin qanaatlandıırıw ushın oǵan eki nárseni qollanıw kerek. Birinshiden balanı áste ǵana terbetiw, ekinshiden onı uyıqlatıw ushın dástúrge aylanıp ketken nama ırǵaǵı menen háyyiwlew. Sol ekewin qabil etiw muǵdarına qarap balanıń denesi menen dene tárbiyaǵa hám ruwxı menen muzıkaǵa bolǵan qábiletin payda etedi»[1]. Demek muzıka insan dúnyaǵa keliwi menen onıń jan dúnyasına aralasadı.

Joqarıda aytıp ótkenimizdey milliy muzıkada insannıń tárbiyalanıwında aqıl násiyat sózler úlken orın tutadı. Usı násiyatlar qara sóz retinde aytılsa basqa, xalıq

namalarına salinip aytlsa insan qálbine tez hám maǵanalı túrde jetip baratúǵınlıǵı hámmege ayan. Xalıq qosıqları barlıq waqıtta adamnıń gózzalıqqa degen súyiwshiligin arttırıp, óziniń eń jaqsı ideyaları menen jaslarǵa, ulıwma insaniyatqa estetikalıq tárbiya berip otıradı.

Milliy muzıka barlıq dástúrlerin óz ishine qamtıp, óziniń jaǵımlı súykimli, tásirsheń sezimleri menen kimdi bolsada erkin biylep, eriksiz boysındıra alıwshı qúdiretke iye. Biziń tariyxıy waqıyalarımızdı táriyplep beriwshı namalar menen ótmishti, tariyxtı ańlasaq, ayırım qosıqlar jarasıqlı nama súreni menen hadal adamgershilikke, eldi súyiwshilikke shaqırıp turǵanday túyiledi. Insannıń estetikalıq tárbiyasında, ruwxıy baylıǵına, ósip óniwine ádep-ikramlılıǵına, óziniń hár qıylı sulıw nama ırǵaqlarına bay milliy muzıkanıń tárbiyası da óz aldına bir dúnya. Sonlıqtan xalıq óz qosıqlarına úlken húrmet penne qarap, qosıq tábiyattaǵı eń sulıw qubılıslardıń kórkem-obrazları, kórkem-ónerdiń hasıl marjanı-dep bahalanǵan. Rus xalqınıń ullı jazıwshısı A.M.Gorkiy «eń ullı danalıq-jaydarı sózlikte. Naqıllar menen qosıqlar mudamı qısqa bolıp keledi, biraq olarǵa sıyıştırılǵan aqıl menen sezim pútin bir kitap etip jazsa da ada bolmastay»-dep baha bergen. Haqıyqatında da xalıq qosıqları yamasa naqıllardaǵı tásirsheń túsinikler, hár bir insannıń ómir jolına durıs qádem taslawına jetelerdey ullı oy pikir. Dana xalqımızda «saz qosıqtıń qanatı» degen sóz bar. Saz arqalı aqıl násiyat sózlerdi jaǵımlı tásirli túrde jaslar sanasına jetkeriw júdá qolaylı.

Qaraqalpaq xalqı dep jazadı «filologiya ilimleriniń doktorı Nájim Dáwqaraev óziniń qayǵılı kúnlerinde de, quwanışlı kúnlerinde de, qosıqsız, saz-sáwbetsiz awız eki poeziyasız jasay almaydı. Adamǵa ózi tuwılǵan kúnnen baslap, qosıq bárqulla joldas boladı».[2]

Xalqımız milliy qosıqlarına, muzıkasına úlken húrmet penen qaraǵan. Qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıń kópshilik bólegi milliy namalarǵa qolaylastırılǵan bolıp keledi. Qosıqlardı óz namasına salıp xalıq baqsı, jıraw, qıssaxanlar aytıp júrgen Turmıs-salt qosıqlarınıń da, besik jırı hám balalar qosıqlarınıń da, oyın dálkek qosıqlarınıń da, tariyxıy qosıqlar, aqıl násiyat qosıqlar, muń-sher qosıqlarınıń da ózine tán diklomastiyalıq túrde aytiliw yamasa namaǵa jaqın atqarılıw ırǵaqları boladı.

Salt-dástúr jırları dep, xalıqtıń saltı dástúri menen baylanıslı qosıq-jırlardı aytamız. Ol xalıqtıń ótmishindegi ómiriniń sáwlesi hám dúnyaǵa kóz qarası. Hár qanday tábiyǵıy háreketlerden qorǵanıwǵa járdem qıladı dep túsinip, adamlar túrli inanım, sıyınıw, tabınıw jırların dóretken. Salt dástúr jırlarına bet ashar, besik jırı, muń-sher jırları kiredi. Bul jırlardıń aytilatuǵın óz-orni bar. Usı jırlarǵa qosa jas balalar oyın oynaǵanda poetikalıq qosıqlar aytıp oynaǵan. Salt-dástúr jırları arqalı xalıq etnogarfiyası, úrip-ádeti, tariyxı haqqındaǵı tolıp atırǵan maǵlıwmatlardı biliwge boladı.

Besik jırı. Besik jırı yaki bala jubatıw dástúr jırlarınıń biri. Bul jer júzine tán bolǵan hár bir millette ushırasatuǵın jır. Meyli ol rus bolsın, nemest bolsın hár eldiń ózine

ilayliqlı perzentine aytilar háyyiwi bar. Bunda analar óz balasına quwınashı menen súyinishiw poetikalıq sóz arqalı jır aytıp jubatadı, besik terbetedi. Besik jırı balanıń tuwılǵaninan baslap, óz ayaǵınan júrip ketkenge shekem balaǵa arnap aytilatuǵın lirikalıq qosıq. Besik jırı balanı besikke bólegennen soń ana tárepinen besikti terbetip otırıp aytiladı. Besik jırı qurǵaq sóz benen emes jaǵımlı milliy nama ırǵaǵına salıp aytiladı. Milliy namasında joqarı kórkemlik, penen bir qatrada, adamnıń júregine tásir etiwshi sulıwlıq emostiyası sezilip turadı. Sonıń menen birge besik jırınıń hár bir qosıq qatarındaǵı, hár bir sózdiń mánisinde balaǵa degen, shın miyirbanlıq, shiyrin muhabbat erkeletiw hám jaqsı niyet tilekleri esitilip turadı. Mısalı

Aynanayın appaǵım
Gúl ishinde japıraǵım
Qızım meniń gúl bolǵay
Jıynaǵanım toy bolǵay
Aynanayın aymaǵım
Sút ústinde qaymaǵım
Ash bolǵanda azıǵım
Shóllegende suwsınım
Oqıp bilim alǵan soń-áy
Bilgirden bilim alǵan soń-áy
Sırttan saǵan jaw kelse-áy
Elińdi jawdan qorǵaysań-áy[3]

Haqıyqatında da besik jırın aytıwdaǵı tiykarǵı maqset balanı jubatıwdan, yamasa uyıqlatıwdan ǵana ibarat. Nárestege ananıń aytqan háyyiwiniń naması kóbirek tásir etedi. Sonı da aytıp ótiwimiz kerek besik jırına arnap shıǵarılǵan xalıq qosıqlarında belgili klasstıń mápine xızmet etetuǵın ideya jatadı. Mazmunında adamlardı óz watanın súyiwge, eldi qorǵawǵa, er júrek bolıwǵa, dushpandı jek kóriwge, azamat bolıwǵa shaqıradı. Besik jırı jaqsı ideyalarǵa tolı bolǵanlıqtan hám jaǵımlı namaǵa túskenlikten qosıq, otırǵan adamlarǵa óziniń jaǵımlı ırǵaǵı menen tez tásir etedi. Demek hár bir adam estetikalıq kerekliklikti alıp otıradı. Besik jırındaǵı hár bir sóz qatarları óz jumsaqlılıǵı hám ıqshamlılıǵı menen balanı tınıshlandırıwǵa qaratıladı. Bárinen de burın besik jırı balada muzıkanı tınlaw uqıbın tárbiyalap baradı hám milliy muzıkasın ańlap ósedi.

Demek adam anadan tuwılıp dúnyaǵa kelgennen baslap, onı sol ananıń «besik jırı» kútip aladı. Sonnan baslap sol adamnıń balalıq dáwirinde de, jaslıq shaǵında da, onıń miynetke qatnasında da, ulıwma barlıq bir pútin ómirinde qosıq onıń menen ajralmas joldas boladı. Tárbiyalıq áhmiyetke iye jánede balalar qosıqları.

Kishkene óspirim táy-táy turıp dáslepki qádemlerin taslap, sońınan tili shıǵıp sóyley baslawdan, balalar qosıqlarına júdá qızıǵıwshań bolatuǵını bárshege málim. Ananıń háyyiwi sanasına sińgen bala, endi ózi ınıldap qosıq aytıwǵa tırısa baslaydı.

Bundayda da balalar qosığı júdá qolaylı kelip jas óspirimdi jaqsı jollarğa baslawğa, dúnyanı tanıtıwğa, ádepli bolıwğa xızmet etedi. Bul balalar qosıqları, balanıń sana-sezimin áste aqırınlıq penen rawajlandırıp baradı. Máselen balalar qosıqlarınan «Túlkishek», «Hákke qayda», «Há túyeler, túyeler», «Shaq, shağala, shağala» h.t.b.

Túlkishek qosığı adamda tereń tásir qaldırıwı menen birge, balalardı sóz sheberligine tapqırılıǵına, talapshańlıqqa úyretedi. Ertede túlkishek ertegin balalar óz waqtın kewilli ótkeriw ushın aytatuǵın bolǵan. Al «shaq, shağala, shağala» qosıǵın tallap qaraǵanda mınaday juwmaq jasaw múmkin.

Shaq shağala, shağala,
Japtıń boyın jağala,
Ilay suwda balıq bar,

Alalmaysañ shağala^[3]

Bul qosıqta balalar óziniń namasına salıp erte dáwirde aytıp kiyatır. Qosıqtıń naması oynına qolaylasıp islengen. Bul besik jırı menen balalar qosıqları álbette jas óspirimlerdiń milliy úrip-ádetlerge, milliy qosıqlarğa, muzıkalarğa bolǵan kóz qarastırın durıs baǵdarlawshı xalqımız miyrası. İnsan tálim-tárbiyası milliy muzıka, milliy xalıq qosıqlar menen baslanatuǵınlığı hámmege belgili. Balalar qosıqlarında taǵı bir áhmiyetli orındı tutatuǵın «Há túyeler, túyeler» qosığı.

Bunda

-Há túyeler, túyeler

Duzıń qayda túyelerW

-Balqan tawdıń basında

Balıq oynar tusında[3] -dep keltiriledi

Qosıqqa názer salıp kórsek, soraw hám juwap beriw formasında quralǵan. Bul jerde qosıqtaǵı soraw hám juwapları jas óspirimlerdi jaslayınan belgili bir kásipke baylanıslı háreketti ańlatıp turıptı.

Ótmishte túyeler menen uzaq-uzaqqa kárwan tartıp yamasa duz tasıw, otın, dán tasıw ushın túyelerden xalıqlar kólik retinde paydalanǵanlıǵı haqıyqat.

Filologiya iliminiń kandidatu folklorist Q. Ayımbetov «Xalıq qosıqları hár dáwirdiń sostiallıq dúzilisine baylanıslı turmıslıq waqıyalar tiykarında dóreytuǵın bolǵanlıqtan, ol birdeyine tariyxqa qosımsha maǵlıwmat berip otıradı», [1] -dep kórsetedi. Anıǵında Balqın degen taw Kaspiy teńiziniń boyında jaylasqan.

Qosıqtıń qatarları sol Balqan tawı menen xalqımızdıń bir zamanlarda qatnası bolǵanlıǵınan derek beredi. Qosıq dáwirdiń ózi dóretken waqıyadan ibarat.

Bul balalardı arnalǵan qosıq balalardı jer atamaları menen tanıstırsa, ekinshi tárepi kásipke baǵdarlap túsınik beredi. Demek bunday qosıqlar jas óspirim balalardı tárbiyalap tiline, millet milliyligine baǵdarlanatuǵını anıq.

PAYDALANILGAN ÁDEBIYATLAR: (REFERENCES)

1. Айымбетов Қ «Халық даналығы», Нөкис «Қарақалпақстан», Баспасы 1988. 492 бет.
2. Даўқараев Н. «Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарийхының очериклери» «Қарақалпақ мәмлекетлик баспасы» Нөкис 1961. – 16 - 206 б.
3. Қарақалпақ фольклоры, көп томлық, бесинши том. «Қарақалпақстан» баспасы, 1980жыл 273-бет.